

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ - ΘΑΝΑΣΗ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΥ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΟΜΑΚΟΥΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟ ΤΟΜΟ
ΤΗΣ «ΘΡΑΚΙΚΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ»

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1995-1998

ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ - ΘΑΝΑΣΗ ΚΟΥΤΚΟΥΛΟΥ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΟΜΑΚΟΥΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ*

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο πρειρωτικής καταγωγής Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος (1866-1945)¹ αποτελεί μία ιδιόμορφη όσο και ξεχωριστή περίπτωση στην ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας, ιδιαίτερα του θεσσαλικού χώρου. Από μικρό παιδί εγκαθίσταται με την οικογένειά του στον Αλμυρό της Θεσσαλίας και, παρά την αντίθετη επιθυμία του, οικονομικές δυσχέρειες τον εμποδίζουν να λάβει ανώτερη παιδεία. Καθυστερημένα καταφέρνει να ξεκινήσει γυμνασιακές σπουδές στο Βόλο, τις οποίες αναγκάζεται πάλι να διακόψει και τελικά το σχολικό έτος 1917-1918, σε ηλικία πενήντα ενός ετών, παίρνει το υπ' αριθ. 25 *Απολυτήριον του Λέκατου εν Αθήναις Γυμνασίου*, με παρέμβαση του καθηγητή Σπυρίδωνα

* Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στο δικηγόρο κ. Χρήστο Φώτου, έφορο της Λαϊκής Βιβλιοθήκης του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου «Τρεις Ιεράρχια» του Βόλου, ο οποίος εξυπηρέτησε πρόθυμα την έρευνά μας στο αρχείο τοπικού τύπου του Βόλου και στο αρχείο επιστολών Ν. Ι. Γιαννόπουλου, που φυλάσσεται στην παραπάνω βιβλιοθήκη. Ακόμη ευχαριστούμε τον φοιτητή του Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας του Δ.Π.Θ. κ. Νίκο Τζαφέρη, που βοήθησε στη συλλογή του αρχαιολογικού υλικού.

1. Αν και δεν έχει διεξαχθεί συστηματικά βιοεργογραφική έρευνα για τον Γιαννόπουλο, αρκετά στοιχεία περιέχονται στις παρακάτω δημοσιεύσεις: Ν. Παπαχρηζή, «Ν. Γιαννόπουλος», Θεσσαλικά Γράμματα Βόλου 7-8 (1945) 7· Κ. Λάμπρου, Νικόλαος Γιαννόπουλος - ο άνθρωπος, ο αρχαιολόγος, ο ιστορικός, Ιστορική και Λεξιγραφική Εταιρεία των Θεσσαλών εν Αθήναις - Τμήμα Διαλέξεων, τομ. ΙΑ', τεύχ. Γ', Αθήνα 1965, σ. 1 κ.ε· C. Gallis, «A short chronicle of greek archaological investigations in Thessaly from 1881 until the present day», Πρακτικά του Συνεδρίου I a Thessalie (Lyon 1975), Lyon-Paris 1979, σ. 10-13· Ν. Κολιού, Τυπο-φωτογραφικό πανόραμα του Βόλου, τόμ. Α, Βόλος 1991, σ. 156, 197, 200-202, 245 και τομ. Β, σ. 366, 428, 546, 775-777· Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οι αρχαιολογικές δημοσιεύσεις του Νικολάου Ι. Γιαννόπουλου και η επανέκδοσή τους σε έναν τόμο», Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αλμυρικών Σπουδών, Αλμυρός 1995 (υπό εκτύπωση)· Θ. Κοϊγκουλου, «Οι προδρομικές προϊστορικές έρευνες του Ν. Ι. Γιαννόπουλου στη βορειοδυτική Αχαΐα Φθιώτιδα και στη Νότια Πελοποννήσια», Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αλμυρικών Σπουδών, Αλμυρός 1995 (υπό εκτύπωση). Αδημοσίευστα ακόμη είναι και τα πρακτικά ημερίδας προς τιμή του Γιαννόπουλου, που οργανώθηκε στις 4 Ιουνίου 1994 στον Αλμυρό, όπου πραγματοποιήθηκαν ανακοινώσεις για τη βιογραφία του (Β. Φετιλής), για το αρχαιολογικό του έργο (Α. Ιντζεσίλογλου) και για τα δημοσιεύματά του στον τύπο του Βόλου (Χ. Φώτου).

Λάμπρου. Έτσι, χωρίς ακαδημαϊκούς τίτλους αλλά ακολουθώντας το πάθος του για μελέτη, επιδίδεται σε μία σημαντική, από άποψη ποιότητας και ποσότητας, ερευνητική και συγγραφική δραστηριότητα, που σε σύντομο χρονικό διάστημα του προσφέρει αναγνώριση από κορυφαίους Έλληνες και Ευρωπαϊκούς επιστήμονες της εποχής του. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται κυρίως στην αρχαιολογική μελέτη προϊστορικών, κλασικών και βυζαντινών αρχαιοτήτων και δευτερευόντως στην τοπική ιστορία και λαογραφία, ενώ επικεντρώνονται τοπογραφικά στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας.

Λιατέλεσε ιδρυτικό στέλεχος και γραμματέας της *Φιλαρχαίου Εταιρείας η Όθρυς* του Αλμυρού (1896), ενός από τα πρώτα σωματεία αρχαιοφίλων στον ελλαδικό χώρο με αξιόλογη δράση στη συλλογή και διάσωση αρχαιοτήτων. Παράλληλα υπήρξε η κινητήρια δύναμη των πιο επιφανών έργων της Εταιρείας, που η σπουδαιότητά τους ξεπέρασε τα όρια της έδρας της: α) της έκδοσης επιστημονικού αρχαιολογικού περιοδικού με τίτλο *Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος* (1899-1911) και β) της σύστασης Αρχαιολογικής Συλλογής (1900) και μετέπειτα (1923-1930) της ίδρυσης και λειτουργίας του Αρχαιολογικού Μουσείου Αλμυρού, που συγκέντρωσε εκθέματα από όλη τη Θεσσαλική επικράτεια². Ο Γιαννόπουλος υπηρέτησε σταδιακά ως επιμελητής αρχαιοτήτων της Φιλαρχαίου Εταιρείας, του Μουσείου Αλμυρού, της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και από το 1918 μέχρι το θάνατό του κρατικός επιμελητής αρχαιοτήτων στη Θεσσαλία, με εξαίρεση σύντομες θητείες στην ίδια θέση στο Λογυστόλι και στη Χαλκίδα. Ο ακούρατος αυτός ερευνητής άφησε πίσω του μία εκτενή εργογραφία³ και ένα μεγάλο αρχείο, που ακόμη περιμένουν την ταξινόμηση και ανάδειξή τους.

Αντιμετώπισε την αρχαιολογική έρευνα με πρωτοποριακό, για τον καιρό του, τρόπο και προχώρησε σε εξαιρετικά ενδιαφέρουσες μεθοδολογικές και θεωρητικές προτάσεις⁴. Για τη συλλογή στοιχείων στο πεδίο εφάρμοσε ένα είδος επιφανειακής έρευνας (surface survey), που το ονόμασε *αρχαιολογική εκ-*

2. Ειδικά για τη δραστηριότητά του στη Φιλάρχαιο Εταιρεία και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού βλ. Α. Δουλγέρη-Ιντζεαίλογλου, «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού», *Λαϊκοφιλιακά - Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδιών* (Αλμυρός 1991), Αλμυρός 1993, σ. 17-33.

3. Ένας πρώτος εργογραφικός του κατάλογος, συντάχμένος από τον Κ. Λάμπρου, ό.π., σ. 56-64 περιλαμβάνει 163 τίτλους. Προφανώς για τη σύνταξή του χρησιμοποιήθηκε χειρόγραφο τετράδιο, από τον ίδιο το Γιαννόπουλο, με τίτλο «Συγγράμματα και Μελέται δημοσιευθείσαι εις διάφορα επιστημονικά συγγράμματα - υπό Νικολάου Ι. Γιαννοπούλου». Εν Βόλω 1941, που βρίσκεται στο αρχείο της Φιλαρχαίου Εταιρείας. Ωστόσο ο αριθμός αυτός είναι απλώς ενδεικτικός και οπωσδήποτε πολύ μικρότερος του πραγματικού, καθώς δεν έχουν καταχωρηθεί οι δημοσιεύσεις του στον τοπικό τύπο.

4. Βλ. και Θ. Κούγκουλου, ό.π., όπου αναλύεται εκτενέστερα το ζήτημα της μεθόδου και του θεωρητικού υπόβαθρου της προσέγγισης που επιχειρεί ο Γιαννόπουλος, ιδίως στις προϊστορικές έρευνές του.

δρομή. Η μέθοδός του, αν και ακολουθεί την παράδοση των περιηγητών του 18ου και 19ου αιώνα, είναι περισσότερο συστηματική στην καταγραφή των ευρημάτων, σε σημείο που να συγκρίνεται άνετα με τις σύγχρονες μεθόδους εντοπισμού αρχαιολογικών θέσεων στην επιφάνεια του εδάφους.

Αντίστοιχα περιέβαλε το προηγμένο μεθοδολογικό του εργαλείο με μία εμπνευσμένη θεωρητική σκέψη, που παρά το γεγονός ότι δεν λαμβάνει οργανωμένη μορφή δεν μειώνεται η αξία της. Παρακολούθησε τις εξελίξεις στην εθνολογία και τη λαογραφία για να ενισχύσει την αρχαιολογική του ερμηνεία. Δανείστηκε παραδείγματα, που τον βοήθησαν να απαντήσει σε προβλήματα, στα οποία τα αρχαιολογικά αντικείμενα από μόνα τους δεν είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν πειστικές ή πιθανές λύσεις. Η σύγκριση ζωντανών παραδοσιακών κοινωνιών με παρελθούσες κοινωνίες δεν απέχει πολύ από τη σύγχρονη εθνοαρχαιολογική προσέγγιση και τη χρήση της εθνογραφικής αναλογίας στην αρχαιολογία. Κατά συνέπεια δεν θα ήταν υπερβολικό να τον χαρακτηρίζαμε ως έναν από τους προδρόμους της εθνοαρχαιολογικής οπτικής στην ελληνική αρχαιολογία, χωρίς ωστόσο να υποστηρίξουμε ότι η επαφή του με τις εθνολογικές και λαογραφικές σπουδές απέκτησε το χαρακτήρα μιας πλήρους και επεξεργασμένης θεωρίας. Με άλλα λόγια ο Γιαννόπουλος δεν έμεινε απηχρά προσκολλημένος στην κυρίαρχη ιδεολογία, που είχε τότε διαμορφωθεί και ήθελε τη σύνδεση αρχαιολογίας και λαογραφίας να σημαίνει την αναζήτηση της συνέχειας από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό στο λαϊκό πολιτισμό⁵. Εκτός από τη σύγκριση, που κατευθυνόταν από κάτω προς τα πάνω κρατώντας επιλεκτικά τις ομοιότητες, έκανε ένα βήμα παραπέρα προς την αντίστροφη πορεία, από πάνω προς τα κάτω, από το παραδοσιακό παρόν στο αρχαιολογικό παρελθόν. Και η δεύτερη πορεία δε συνδέεται με τη θεωρία της διαχρονικής παρουσίας της ελληνικότητας, αλλά στοχεύει στην κατανόηση του παρελθόντος —ειδικότερα της προϊστορικής κοινότητας, έχοντας έναν περισσότερο ή λιγότερο *ανθρωπολογικό* προσανατολισμό. Έτσι δεν είναι τυχαίο πως το έργο του εμπλουτίζεται από διάσπαρτες αναφορές και πληροφορίες για παραδοσιακές φυλοσμάδες, όπως η περίπτωση των Ποιμάκιων της Ροδόπης, που πρόσφατα ανακαλύψαμε στο αρχείο του και παρουσιάζουμε εδώ.

Σήμερα το αρχείο Ν. Ι. Γιαννόπουλου σώζεται τμηματικά σε διάφορους φορείς και συλλόγους της περιοχής Βόλου και σε ιδιώτες. Βέβαια κάποιο μέ-

5. Για τη σχέση αρχαιολογίας και λαογραφίας στο πλαίσιο της θεωρίας της συνέχειας βλ. Κ. Ρωμαίου, «Λαογραφία και Αρχαιολογία», *Λαογραφία* 13 (1950) 1-11· Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας - κριτική ανάλυση*, Αθήνα 1978, σ. 91-97· Κ. Κοτσακίς, «The powerful past: Theoretical trends in Greek Archaeology», στον τόμο: I. Hodder (εκδ.), *Archaeological Theory in Europe - the last three decades*, London 1991, σ. 67-68· Μ. Βαρβούνη, *Σύγχρονοι προανατολισμοί της Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα 1993, σ. 65-66, 68-70.

ρος του ίσως έχει απολεσθεί οριστικά. Συγκεκριμένα:

α) Στην κυριότητα της Φιλαρχαίου Εταιρείας η *Όθρυς* του Αλμυρού, η οποία είχε μείνει ανενεργή από το 1968 και δραστηριοποιήθηκε ξανά το 1993, βρίσκονται χειρόγραφα τετράδια του Γιαννόπουλου με συλλογές υπηρεσιακών εγγράφων, κρίσεις εργασιών του — δημοσιευμένες ή σε επιστολές, σχέδια αδημοσίευτων μελετών, ημερολόγια, χειρόγραφα εργασιών που αργότερα τυπώθηκαν, αντίγραφα επιστολών που έστειλε, πρωτότυπα και αντίγραφα επιστολών με αποδέκτη τον ίδιο, εργογραφικοί κατάλογοι, μυθολογικές καταστάσεις, βιβλία υπηρεσιακών και ατομικών εξόδων, αποκόμματα εφημερίδων με άρθρα του, βιβλιοδετημένες και διορθωμένες συνέχειες άρθρων του στον ημερήσιο τύπο, συμβολαιογραφικά έγγραφα, αποδείξεις συνδρομών και σκόρπιες σημειώσεις αρχαιολογικού περιεχομένου. Από μία πρώτη εξέταση του παραπάνω τμήματος του αρχείου παρατηρούμε ότι ο Γιαννόπουλος συγκέντρωσε όλο αυτό το υλικό με εντυπωσιακή φροντίδα και τάξη. Μάλιστα είναι ενδεικτικό ότι κρατούσε διπλά και τριπλά αντίγραφα επιστολών ή καταλόγων. Ακόμη φαίνεται, από τη βιβλιοδετική επιμέλεια μεγάλων άρθρων του στον τοπικό τύπο, πως σε αρκετές περιπτώσεις αναγκαζόταν να παραχωρήσει εργασίες για δημοσίευση στις εφημερίδες του Βόλου αν και επιθυμούσε αυτοτελή έκδοσή τους, που όμως ήταν αδύνατη για οικονομικούς λόγους. Η υπόθεσή μας αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι τα σχετικά κείμενα είναι υπέρμετρα φροντισμένα και προσεγμένα για το επίπεδο μιας εφημερίδας.

β) Μετά τους σεισμούς του 1980 που έπληξαν σοβαρά το Μουσείο Αλμυρού, ολοκληρώθηκε η μεταφορά της βιβλιοθήκης και όσου αρχαιακού υλικού είχε διασωθεί στην ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου. Σε συνδυασμό με το αρχείο του Μουσείου Βόλου, το οποίο επίσης ανήκει στην ΙΓ' Εφορεία, τελικά συγκεντρώθηκε μία πλούσια σειρά εγγράφων, που αφορούν την υπηρεσιακή δράση και την προσωπική ζωή του Γιαννόπουλου στα δύο ιδρύματα που εργάστηκε. Πρόθεση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας είναι, μόλις αποπερατωθούν οι εργασίες επισκευής του Μουσείου Αλμυρού, να εκτεθεί το αρχαιακό υλικό στο αναστηλωμένο Μουσείο και να διατεθεί στους ερευνητές και τους κατοίκους του Αλμυρού⁶.

γ) Στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου *Οι Τρεις Ιεράρχαι* του Βόλου, που ιδρύθηκε το 1907 και ήταν το πρώτο αναγνωρισμένο σωματείο της πόλης⁷, υπάρχουν τρεις τόμοι επιστολών του, της

6. Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού», ό.π., σ. 46-47. Στο ίδιο άρθρο χρησιμοποιείται με παραδειγματικό τρόπο μέρος του αναφερόμενου αρχείου της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου.

7. Για το σύλλογο και τη βιβλιοθήκη του βλ. Γ. Μοιργογιάννη, Ο Βολιώτικος πολιτισμός του Μεσοπολέμου, Αθήνα 1990, σ. 64-66· Α. Πρασά, «Οι πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία βιβλιοθηκών στο Βόλο», Θεσσαλικό Ημερολόγιο 22 (1992) 230-239· της ίδιας, «Ο θρησκευ-

περιόδου 1887-1937, με αριθμό καταχώρισης Α 1694, Α 1532 και Α 2547 αντίστοιχα⁸. Με βάση την προσωπική μας έρευνα περιλαμβάνονται συνολικά 832 επιστολές και δελτάρια διαφόρων επωνύμων, επιστημονικών φροσίων και ιδρυμάτων με αποδέκτη το Γιαννόπουλο και αντίγραφα δικών του επιστολών. Στην αρχή κάθε τόμου προτάσσεται χειρόγραφο ευρετήριο με αυξαντα αριθμό επιστολής, χωρίς όμως αλφαβητική ή χρονολογική σειρά, που οφείλεται στον ίδιο, κρίνοντας από την ομοιότητα του γραφικού χαρακτήρα. Οι τόμοι πρέπει να διαρίστηκαν στη βιβλιοθήκη με πρωτοβουλία του, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του με το Θρησκευτικοφιλολογικό Σύλλογο και όπου αναφέρεται ότι αγνοούνταν ένα σύνολο επιστολών που είχε προσφέρει στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη⁹. Από την ενέργεια αυτή διακρίνουμε την πεποίθηση του πως πρόκειται για ένα αρχείο ιστορικής σημασίας, που ξεπερνά το ιδιωτικό ενδιαφέρον. Έτσι το ευρετήριο του τόμου Α 1694 επιγράφεται *Επιστολαί του Ν. Ι. Γιαννόπουλου ιστορικού και αρχαιολογικού περιεχομένου*, ενώ στην τέταρτη σελίδα του ευρετηρίου του τόμου Α 2547 σημειώνει με ευσυνειδησία: *Αί φέρουσαι επιστολαί έρυθρόν σταυρόν είναι αρχαιολογικά*. Ακόμη η σύγκριση του περιεχομένου τους με το αρχείο της επαναδραστηριοποιημένης Φιλαρχαίου Εταιρείας δείχνει, για άλλη μια φορά, τη μεγάλη επιμέλειά του στην τήρηση αντιγράφων, καθώς διαπιστώνονται κοινές επιστολές¹⁰.

δ) Μόλις το 1996 περιήλθε στην κατοχή των Γενικών Αρχείων του Κράτους — Αρχείων Νομού Μαγνησίας — ένας βιβλιοδετημένος τόμος επιστολών του Γιαννόπουλου¹¹. Αγοράστηκε από παλαιοπωλείο του Βόλου και φέρει τον τίτλο *Βιβλίον Αλληλογραφίας - Γ' Τόμος*. Περιέχει χειρόγραφο ευρετήριο, στο

τικοφιλολογικός σύλλογος "Οι Τρεις Ιεράρχαι". Το παλαιότερο αναγνωρισμένο σωματειαίο του Βόλου. Μία πρώτη παρουσίαση», Έλευσις 4 (1994) 46-51 της ίδιας. «Οι Βιβλιοθήκες του Βόλου. Το χθες και το σήμερα», Έλευσις 7-8 (1995) 68-69.

8. Χ. Φώτου, «Η αλληλογραφία του Νικ. Ι. Γιαννόπουλου», Θεσσαλικό Ημερολόγιο 25 (1994) 219-224, όπου δημοσιεύεται αλφαβητικός κατάλογος επιστολογράφων με τόμο καταχώρισης, αριθμό επιστολών και χρονολογία σύνταξης. Ορισμένες επιστολές από το συγκεκριμένο αρχείο έχει δημοσιεύσει ο ίδιος, «Ανέκδοτες επιστολές του Περικλή Αποστολίδη προς τον Νικ. Γιαννόπουλο 23.2.1905-1.5.1915», Θεσσαλικό Ημερολόγιο 22 (1992) 41-64 του ίδιου, «Η αλληλογραφία Δημ. Τσοποτού - Νικ. Γιαννόπουλου», Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδιών, Αλμυρός 1995 (υπό εκτύπωση).

9. Στη βιβλιοθήκη των «Τριών Ιεραρχών» σώζονται τέσσερις επιστολές του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου, του διαστήματος 1918-1932 βλ. Χ. Φώτου, «Η αλληλογραφία του Νικ. Ι. Γιαννόπουλου», ό.π., σ. 220-221 και ευρετήρια Γιαννόπουλου, τόμος Α 2547 αρ. 22, 41, 195, τόμος Α 1532 - α' μέρος, σ. 108.

10. Για παράδειγμα μία επιστολή του Ν. Γ. Πολίτη της 25.1.1911, που φέρει τον αρ. 17 στον τόμο Α 1532 - β' μέρος συναντάται και στο χειρόγραφο τετράδιο της Φιλαρχαίου «Κρίσεις περί των Θεσσαλικών Προελληνικών Επιγραφών υπό Ν. Ι. Γιαννόπουλου εν διαφόρων βιβλίων, περιοδικών και επιστολών διαφόρων λογίων», χ.χ., σ. 11-12, αρ. 10.

11. Προφορική πληροφορία της προϊσταμένης των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Ν. Μαγνησίας κ. Αννίτας Πρασά.

οποίο καταγράφονται 81 επιστολές· λείπουν ωστόσο ορισμένες. Οι επιστολές είναι αριθμημένες με αύξοντα αριθμό.

ε) Στο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Αλμυρού κρατείται μέρος της προσωπικής του βιβλιοθήκης. Η σύζυγός του, Ουρανία Γιαννοπούλου, θέλησε να παραχωρήσει τη βιβλιοθήκη στη Φιλαρχαίο αλλά επειδή η Εταιρεία τελούσε υπό διάλυση, εκείνη την εποχή, την ανέλαβε ο Δήμος Αλμυρού¹². Στα βιβλία παρατηρείται πλήθος χειρόγραφων σημειώσεων ή διορθώσεων και υπογραμμίσεων με αρχαιακή αξία.

στ) Τέλος άγνωστος αριθμός επιστολών και εγγράφων βρίσκεται σε ιδιωτικές συλλογές, όπως για παράδειγμα του κ. Δημ. Στεργιόπουλου¹³.

Η σύντομη περιγραφή της παρούσας κατάστασης του αρχείου του πιστοποιεί πως είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό υλικό, αδημοσίευτο στη μεγαλύτερη έκτασή του και γι' αυτό το λόγο μη προσιτό στην έρευνα. Η επιστημονική αξιοποίησή του υπόσχεται να διαφωτίσει πολλές πλευρές, όχι μόνο της ιστορίας της ελληνικής αρχαιολογίας, της ιστοριογραφίας ή της λαογραφίας αλλά και να αναδείξει διάφορους εξωγενείς παράγοντες που εμπλέκονται, όπως τις επικρατούσες συνθήκες, την πολιτική, την παρέμβαση της τοπικής κοινωνίας, τις προσωπικές συγκρούσεις, την επίδραση της προσωπικότητας του επιστήμονα στο έργο του. Όλα αυτά τα στοιχεία, που τοποθετούνται στο περιθώριο της ερευνητικής διαδικασίας και της επίσημης παρουσίας της, στην πραγματικότητα καθορίζουν και/ή συγκροτούν την ιδεολογική βάση και το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας, που αν δεν διασαφηνιστούν δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε αντικειμενικά τα αποτελέσματά της¹⁴.

Μελετώντας το αρχείο, με την προοπτική που εκθέσαμε, εντοπίσαμε μία ενδιαφέρουσα θρησκευτική αντιπαράθεσή του, για τη σημασία του βαπτίσματος, με τον ευαγγελικό Δημήτριο Καλαποθάκη στα 1932, που είχε αφορμή τους Πομάκους και την προσπάθεια εκχριστιανισμού τους από τους Βούλγαρους στη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων και μετέπειτα. Τα θρησκευτικά θέματα αποτελούσαν προσφιλή ενασχόληση του Γιαννόπουλου, εξάλλου συνεργαζόταν συχνά με έγκυρα θεολογικά περιοδικά ενώ μία πτυχή του συγγρα-

12. Προφορική πληροφορία του προέδρου της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «Η Όθρυς» κ. Βίκτωρα Κοντονάτσιου. Και με την ευκαιρία της μελέτης αυτής του εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας για τη διαρκή στήριξή του στην έρευνα του Γιαννόπουλου.

13. Μάλιστα ο αναφερόμενος παρουσίασε, χωρίς όμως σχολιασμό, εννέα επιστολές και έγγραφα από τη συλλογή του: Α. Στεργιόπουλου, «Χειρόγραφα από το αρχείο του Ν. Γιαννόπουλου», *Αχαΐοφθιωτικά - Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αλμικμύτικων Σπουδών* (Αλμυρός 1991), Αλμυρός 1993, σ. 103-113.

14. Για την επίδραση εξωτερικών παραγόντων στην αρχαιολογία και γενικότερα στις αχαιογνωστικές επιστήμες βλ. Θ. Καλλιπάζη, *Αρχαιολογία και Πολιτική - Η Η ανακαστή του ναού της Αρτέμιδος* (Κέρκυρα 1911), *Ρέθυμνο* 1993, σ. 11-23, όπου και ενδεικτική βιβλιογραφία.

φικού του έργου αφιερώνεται στη θεολογία και τη θρησκευολογία¹⁵. Επιπλέον το ζήτημα του εκχριστιανισμού παραδοσιακών πληθυσμιακών ομάδων με μακρά ιστορία, το οποίο προβάλλεται σε δεύτερο επίπεδο στη διαφωνία του με τον Καλαποθάκη, τον απασχολούσε αρκετά συστηματικά, όπως φαίνεται από παλαιότερη εργασία του που αφορούσε τον εκχριστιανισμό των Βλάχων της Θεσσαλίας κατά τους μέσους χρόνους¹⁶.

Απ' όσο γνωρίζουμε η αντιπαράθεση των δύο αντρών διεξάγεται μέσα από τρία κείμενα, δύο άρθρα στον τύπο και μία επιστολή:

α) Αιτία της διένεξης στάθηκε μικρό δημοσίευμα του Δ. Καλαποθάκη στο περιοδικό των Ελλήνων ευαγγελικών *Αστήρ της Ανατολής* (Ιούνιος 1932), όπου αμφισβητείται η αναγεννητική δύναμη του βίαιου βαπτίσματος των Ποιμένων από τους Βούλγαρους ορθόδοξους ιερείς.

β) Ο Γιαννόπουλος αντέδρασε σχεδόν αμέσως και στις 21 Ιουλίου 1932 δημοσίευσε οξεία κριτική στις παραπάνω θέσεις, στην εφημερίδα του Βόλου *Λαϊκή Φωνή* (αφ. φύλλου 3425). Το άρθρο είναι μονόστιχο, πρωτοσέλιδο και τιτλοφορείται «*Θρησκευτικά Ζητήματα: Ο εκχριστιανισμός των Ποιμένων, Σαρακατσάνοι - Αρβανιτόβλαχοι*». Αφού βέβαια συμφωνεί ότι η ενέργεια του βουλγαρικού κράτους ήταν άστοχος, κατευθύνει την κριτική του στα ειρωνικά σχόλια του συντάκτη του *Αστέρος της Ανατολής* για το αναγεννητικό πνεύμα του ορθόδοξου βαπτίσματος.

γ) Την 1η Αυγούστου 1932 ακολούθησε απάντηση του Καλαποθάκη, αυτή τη φορά όμως όχι δημόσια αλλά με προσωπική επιστολή προς τον Γιαννόπουλο, επειδή, όπως γράφει, ένας εκτενέστερος διάλογός τους δεν θα είχε κανένα λόγον ή πρακτικήν ωφέλειαν. Η επιστολή είναι ανέκδοτη και περιλαμβάνεται στο αρχείο της Λαϊκής Βιβλιοθήκης του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου *Οι Τρεις Ιεράρχαι*. Καταχωρείται, με αριθμό ευρετηρίου 42, στον τόμο Α 2547¹⁷. Καταλαμβάνει 6 σελίδες και είναι δακτυλογραφημένη, έχοντας ελάχιστες χειρόγραφες προσθήκες ή διορθώσεις και χειρόγραφο υστερόγραφο. Εδώ ο Καλαποθάκης προσπαθεί να υποστηρίξει τις ευαγγελικές απόψεις και να εξηγήσει ότι, κατά τη γνώμη του, το ομαδικό βάπτισμα των Ποιμένων ανταποκρίνεται στις αρχές της ορθόδοξης διδασκαλίας. Χρησιμοποιεί, με λίγα λόγια, τον εκχριστιανισμό των Ποιμένων για να δείξει πως τελικά το βάπτισμα είναι απλούς τύπος.

Λεν ξέρουμε αν υπήρξε συνέχεια από τον Γιαννόπουλο με άλλη επι-

15. Αναφέρουμε, απλώς παραδειγματικά, την εργασία του: «Η εκκλησία μας και οι εν Ελλάδι εθνικοί», *Ιερός Σύνδεσμος της Ι. Μητροπόλεως Αθηνών* 271 (1916) 3-5, που την επικαλείται και στη συζήτηση για τους Ποιμένους.

16. Ν. Γιαννόπουλου, «Η εκχριστιάνισις των Βλάχων κατά τον μεσαίωνα εν Θεσσαλία», *Ιερός Σύνδεσμος της Ι. Μητροπόλεως Αθηνών* 274 (1916) 9-12.

17. Βλ. και Χ. Φώτσι, «Η αλληλογραφία του Νικ. Ι. Γιαννόπουλου», *ό.π.*, σ. 221.

στολή. Πάντως η αρχειακή έρευνα δεν απέδωσε περισσότερα στοιχεία. Στη μελέτη μας, από τα τρία κείμενα, δημοσιεύουμε σχολιασμένα ολόκληρη την κριτική της *Λαϊκής Φωνής* και το σχετικό με τους Πομάκους τμήμα της επιστολής των *Τριών Ιεραρχών*. Δε θεωρήσαμε σκόπιμο να πράξουμε το ίδιο και για το άρθρο του *Αστέρος της Ανατολής*, καθώς το περιεχόμενό του επαναλαμβάνεται στα παροισιαζόμενα κείμενα.

Η πρώτη επαφή του Γιαννόπουλου με το θέμα των Πομάκων είναι πιθανό να έγινε στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα, όταν υπηρέτησε ως ελληνοδιδάσκαλος στην τουρκοκρατούμενη Δράμα¹⁸. Από την 1η Σεπτεμβρίου 1891 μέχρι την 31η Αυγούστου 1892 δίδαξε στα *Ελληνικά Εκπαιδευτήρια* της πόλης, με την άδεια του μητροπολίτη Δράμας και Ζιχνών Γερμανού και το επόμενο σχολικό έτος 1892-1893 σε άλλη κομμόπολη της Δράμας. Η εργασία του στα *Ελληνικά Εκπαιδευτήρια* επιβεβαιώνεται και από σχετικά έγγραφα¹⁹, δυστυχώς όμως δε σώζονται ανάλογες βεβαιώσεις για τα άλλα σχολεία της περιφέρειας Δράμας, γιατί, σύμφωνα με μαρτυρία του, χάθηκαν στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897²⁰. Το τότε σαντζάκι Δράμας συνόρευε βορειοδυτικά με τον καζά Νευροκοπίου, στον οποίο ήταν εγκατεστημένος ικανός αριθμός Πομάκων και εξακολουθεί σήμερα να παραμένει στην αντίστοιχη περιοχή της Βουλγαρίας. Οπότε μπορούμε να εικάσουμε ότι το διάστημα που κατοικούσε στη μακεδονική πόλη θα ενημερώθηκε για τη γειτονική ορεισίβια ομάδα των Πομάκων. Η έντονη επιστημονική δραστηριότητα που ανέπτυξε εκείνο τον καιρό, όπως συνάγεται από την εργογραφία²¹ και την αλληλογρα-

18. Κ. Λάμπρου, ό.π., σ. 21. Για την κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης στην περιφέρεια Δράμας αυτή την εποχή βλ. Σ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 17-29. Ε. Καρασιδη, «Η πνευματική πορεία του υπόδοιου ελληνισμού στο νομό Δράμας», *Λαομινά Χρονικά* (1981) 70-106 του ίδιου, «Η παιδεία στο Νομό Δράμας (1840-1913)», *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η περιοχή της: Ιστορία και Πολιτισμός* (Δράμα 1989), Δράμα 1992, σ. 237-249.

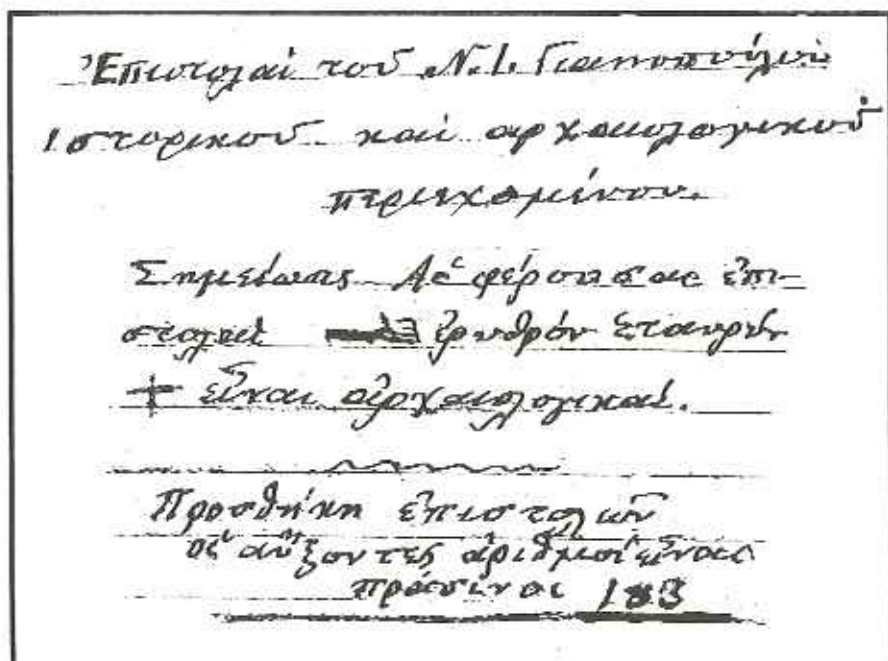
19. Στη Φιλόλαχο Εταιρεία βρίσκεται χειρόγραφο τετράδιο με αριθμημένες σελίδες και τίτλο «Βιβλίον Υπηρεσιακών Εγγράφων, Διορισμών κ.λ.π. - Ν. Ι. Γιαννοπούλου 1924», όπου αντιγράφονται τρία αποδεικτικά έγγραφα: α) συμβόλαιον της 1ης Σεπτεμβρίου 1891 μεταξύ των κ.κ. εφόρων των «Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Δράμας» και του ελληνοδιδασκάλου Νικολάου Ι. Γιαννοπούλου (σ. 18-20), β) πιστοποιητικόν διδασκαλίας της 20ής Ιουλίου 1892, υπογεγραμμένο από τους εφόρους των «Εκπαιδευτικών Καταστημάτων Δράμας» (σ. 20-21), γ) το υπ' αριθ. 36 ενδεικτικόν, δηλ. άδεια διδασκαλίας, της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας και Ζιχνών, με ημερομηνία 1η Σεπτεμβρίου 1891 (σ. 21-22) και δ) απάντηση της εφημερίδας «Συνταξιούχος», 31 Αυγούστου 1938, υπ. φύλλου 83, σε ερώτησή του για τη δυνατότητα αναγνώρισης μονοστούς προίτησεις στη Δράμα ως συντάξιμης (τελευταία μη αριθμημένη σελίδα). Ο Κ. Λάμπρου, ό.π., σ. 21, αναφέρει ακόμη «το υπ' αριθ. 1672 του 1891 πιστοποιητικόν του Δημάρχου Αλμικχού που είχε ζητηθεί για αποδημία στο εξωτερικό».

20. Επισμαίνεται σε αίτησή του προς το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Παιδείας - Τμήμα Αρχαιολογικών της 10ης Ιουλίου 1926, Βιβλίον Υπηρεσιακών Εγγράφων..., ό.π., σ. 42.

21. Ν. Γιαννόπουλου, «Ανέκδοτοι ελληνικά και ρομαϊκά εν Δράμα επιγραφαί», «Χρονι-

φία του²², ενισχύει την εικασία μας.

Κλείνοντας τις εισαγωγικές παρατηρήσεις μας, πιστεύουμε πως η περίπτωση των τόσο απρόσμενων πληροφοριών από το αρχείο Γιαννόπουλου δεν είναι μοναδική αλλά δηλώνει ότι αν η έρευνα στραφεί στο χώρο του τύπου, κεντρικού και επαρχιακού, και των τοπικών αρχαιικών συλλογών θα προσκομιστούν άγνωστα και πολύ χρήσιμα δεδομένα για τη διεξοδικότερη μελέτη της παραδοσιακής κοινωνίας των Πομάκων.

Αυτόγραφο του Ν. Ι. Γιαννόπουλου από τα ευρετήρια των τόμων Α 1694, Α 2547 στο αρχείο της Λαϊκής Βιβλιοθήκης του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου «Οι Τρεις Ιεράρχαι».

κά σημειώματα Δράμας», «Ἐπιγραφαὶ Δράμας», Εβδομαδιαία Επιθεώρησης Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Α' (1891-1892) 416, 634-635, 652-653· του ἴδιου, «Λύο ἀνάκτοροι ἐπιγραφαὶ βυζαντιναὶ ἐν Δράμα», BCH 16 (1892) 88-89· του ἴδιου, «Inscriptions inédites de Drama», BCH 18 (1894) 310, 338.

22. Διαφωτιστική για τις έρευνες και τη ζωή του στη Δράμα είναι μία σειρά επιστολών που περιέχεται στο χειρόγραφο, αλφαριθμημένο τομίδιο «Βιβλίον Αλληλογραφίας της Φιλαρχαίου Εταιρείας». Πρόκειται για τις επιστολές αρ. 23-39, 51, 56 (σ. 29-60, 73-74, 78-85) που γράφτηκαν την περίοδο 1891-1893.

B. ΚΕΙΜΕΝΑ - ΣΧΟΛΙΑ

Στη συνέχεια δημοσιεύονται το άρθρο του Ν. Ι. Γιαννόπουλου και η επιστολή του Δημ. Καλαποθάκη, με σχόλια που στοχεύουν στην πληρέστερη κατανόηση των δύο κειμένων:

I

Ο ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΟΜΑΚΩΝ. ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΑΙΟΙ - ΑΡΒΑΝΙΤΟΘΛΑΧΟΙ

Ἀνεγνώσαμεν εἰς τὸ Περιοδικὸν «Ἀστὴρ» τῆς Ἀνατολῆς τῶν Ἑλλήνων διαμαρτυρομένων (Φυλλάδιον Ἰουνίου 1932) ὅτι οἱ Πομάκοι τῆς Βουλγαρίας, πληθυσμὸς συμπαγῆς ἐκ 200.000 κατοίκων, κατοικῶν εἰς τὰς κοιλάδας τῆς Ροδόπης καὶ ἐξασκῶν ποιμενικὸν βίον, ἦσαν πρὶν Βούλγαροι Χριστιανοί. Ὅτε δὲ κατελήφθη ἡ Βαλκανικὴ χερσόνησος ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐξισλαμίσθησαν διὰ τῆς βίας καὶ ἔγεινον Μωαμεθανοί, διετήρησαν ὁμως τὴν ἐθνικὴν βουλγαρικὴν γλῶσσαν των.

Ὅταν τῷ 1913 μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ἡ Ροδόπη περιήλθεν εἰς τὴν Βουλγαρίαν, οἱ Βουλγαρικαὶ ἀρχαὶ ἠθέλησαν διὰ τῆς βίας νὰ ἐκχριστιανίσουν συνοπτικῶς καὶ ὁμαδικῶς τοὺς Πομάκους καὶ ὑπὸ τὰς λόγχας τοῦ Βουλγαρικοῦ στρατοῦ συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Ἄρδα καὶ εἰσηλθὼν ἀγγελῆδόν μέχρι τῆς ὀσφύος εἰς τὸν ποταμὸν, ἀνὰ εἰς δὲ ἱερὸς ἄνω ἔρριπτεν ἐπ' αὐτῶν ὕδωρ μὲ τὴν σέσουλαν ἀφοῦ ἐδιάβασε πρότερον μίαν εὐχὴν καὶ τοὺς ἤλλαξε τὰ ὀνόματα! κατὰ τμήματα.

Βραδύτερον, μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Ροδόπης ὑπὸ τῶν Τούρκων οἱ Πομάκοι ἔσπευσαν ἀθρόοι νὰ ἀνακτήσουν τὴν παλαιὰν των θρησκείαν τὴν Μωαμεθανικὴν ἐγκαταλείψαντες τὸν ψευδοχριστιανισμόν, τὸν ὅποιον τοὺς ἐπέβαλον αἱ Βουλγαρικαὶ ἀρχαί.

Ἦ πρῶξις αὕτη τῶν Βουλγαρικῶν ἀρχῶν ἦτο ἄστοχος βεβαίως.

Ἐκεῖνο δὲ ὅποιον μᾶς κάμνει ἀλγεινὴν ἐντύπωσιν εἶνε ὅτι ἐν τῇ ἀνωτέρῳ εἰδήσει οἱ Ἕλληνες, Διαμαρτυρόμενοι ἐκδύται τοῦ «Ἀστέρος τῆς Ἀνατολῆς», εἰρωνεύονται τὸ Ὁρθόδοξον βάπτισμα γράφοντες, «ἀφοῦ τὸ Ὁρθόδοξον βάπτισμα εἶνε ἀναγέννησις». Ἠθέλαμεν νὰ γνωρίζωμεν ἂν τὸ Ράντισμα στὸ κεφάλι τῶν Ἑλλήνων Διαμαρτυρομένων δὲν εἶνε ἀναγέννησις, τότε τί εἶναι καὶ διὰ ποῖον σκοπὸν τὸ κάμνου; ἂς ἀπορρήφωιν καὶ αὐτὸ ὡς περιττὸν, ὅπως οἱ Κουίκεροι καὶ ἂς περιορισθοῦν μόνον εἰς τὸν προσηλυτισμὸν χωρὶς διατυπώσεις.

Λέγει ὁ «Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς» ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κατοχῆς τῆς Ροδόπης Βούλγαροι Εὐαγγελικοὶ (Διαμαρτυρόμενοι) προσεπάθησαν νὰ προσηλυτίσουν τοὺς Πομάκους εἰς τὸν προτεσταντισμὸν, ἀλλ' εἰς μάτην, διότι οἱ Πομάκοι μισοῦν ἐν γένει ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔχομεν πολυαριθμοὺς κτηνοτροφικοὺς πληθυσμοὺς τοὺς

Σαρακατσαναίους, διεσπαρμένους ανά την Στερεάν Ήλλάδα, Θεσσαλίαν και Μακεδονίαν, οίτινες ποτέ δέν πατοῦν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ζοῦν ὡς σκηνίται εἰς τὸ ὑπαιθρον, βαπτίζονται καὶ πανδρεῖονται ἐν ὑπαίθρῳ καὶ μόνον ὅταν ἀποθνήσκουν τοῖς πηγαίνουιν στὴν Ἐκκλησίαν.

Αὐτοὶ κατ' ὄνομα εἶναι Χριστιανοί. Εἶναι δὲ φύσει ἐγκληματικά! Οἱ ἀδελφοὶ Λιαμαρτηρόμενοι διὰ τί δὲν στέλλουν τὸν κ. Καρναπᾶν ἢ καὶ ἄλλους Ποιμένας τῶν πάστορας νὰ τοῖς προσηλυτίσουν τοῦλάχιστον εἰς τὸν Πρωτε-
 σταντισμὸν, ἀφοῦ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἀδιαφορεῖ περὶ αὐτῶν, ἂν καὶ πρὸ
 ἐτῶν ἐγράψαμεν εἰς τὸν «Ἱερὸν Σύνδεσμον» (1916) ἀριθ. φύλλου 271, τῆς 15
 Αὐγούστου, περιοδικὸν τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν περὶ τῆς θρησκευτικῆς κα-
 ταστάσεως τῶν Σαρακατσαναίων καὶ Ἀρβανιτοβλάχων καὶ νὰ τοῖς συγχα-
 ρῶμεν μάλιστα;

N. I. Γιανόπουλος

[α' δημοσίευση: Εφημερίδα *Λαϊκή Φωνή* 3425 (21 Ιουλίου 1932) 1].

Σχόλια: Το κείμενο έχει σαφώς θρησκευτικό προσανατολισμό· ἄλλωστε η στήλη επιγράφεται *Θρησκευτικά Ζητήματα*. Πρόκειται για σχόλιο που αναφέ-
 ρεται κατά βάση στους Πομάκους της Βουλγαρίας (για τους οποίους βλ. *Iz
 tinalato na bulgarite mohamedani v Rodopite*, Sofija 1958 και Μ. Γ. Β α ρ -
 β ο ὄ ν η, *Συμβολή στη λαογραφική μελέτη των Πομάκων και του παραδο-
 σιακού πολιτισμοῦ της Θράκης*. Κομοτηνή 1995, σ. 19-23, όπου και η σχετική
 βουλγαρική βιβλιογραφία), οι διαπιστώσεις του όμως μπορούν να επεκταθούν
 και στους Πομάκους της ελληνικής Θράκης.

Η κρατούσα άποψη για το χριστιανικό παρελθόν των εξισλαμισθέντων
 Πομάκων (βλ. Π. Χ ι δ ῆ ρ ο γ λ ο υ, *Οι Ἕλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με
 την Τουρκία*, Αθήνα 1989², σ. 10 κ.ε.) ίσως πρέπει να προσαρμοστεί με την
 ιδέα ενός αιρετικού και όχι ορθόδοξου χριστιανικού παρελθόντος τους, που
 εξηγεί και τις σχέσεις τους με τη μουσουλμανική θρησκεία, ιδίως στην πα-
 ραλλαγή των μπεκτασήδων [Μ. Γ. Β α ρ β ο ὄ ν η, «A contribution to the study
 of influences of christian upon moslem customs in popular worship», *Journal of
 Oriental and African Studies* 5 (1993) 75-89 και τ ο υ ἰ δ ι ο υ, «Christian ortho-
 dox and moslem popular religious customs: A study of influences and practi-
 ces», *Γρηγόριος ο Παλαμᾶς* 760 (1995) 805-814]· πιθανότατα να είχαν προσ-
 λάβει κάποια μορφή του παυλικιανισμού, αν και αυτό παραμένει απλή υπό-
 θεση, μη μπορώντας να διασταυρωθεί. Οπωσδήποτε όμως κρατούν την ανά-
 μνηση του χριστιανικού αυτού παρελθόντος τους [βλ. Αντ. Λ ι ᾶ π η, «Οι Πο-
 μάκοι μέσα στο χρόνο», *Θρακική Επετηρίδα* 4 (1983) 10 κ.ε.], γεγονός που
 ευνόησε τις σκέψεις για εκχριστιανισμό τους ο οποίος, ωστόσο, στην περίπτω-
 σή μας φαίνεται ότι είχε πολιτικά μάλλον κίνητρα, παρά θρησκευτικούς σκο-
 πούς.

Η πληροφορία ότι στις αρχές της δεκαετίας του '30 οι Πομάκοι της Βουλγαρίας ήταν περίπου 200.000 είναι σημαντική, αν και όχι απολύτως διασταυρώσιμη. Αλλά και οι ιστορικές περιπέτειες των Πομάκων κατά τους βαλκανικούς και τον α' παγκόσμιο πόλεμο, γνωστές και αποτυπωμένες σε διάφορες ιστορικές πηγές [βλ. Κ α λ. Π α π α θ α ν ά σ η - Μ ο υ σ ι ο π ο ύ λ ο υ, «Πτυχές από την ιστορία των Πομάκων της Λυτικής Θράκης», *Θρακική Επετηρίδα* 8 (1991) 229-238 και της ίδιας, «Οι διαθέσεις των Πομάκων της Δυτικής Θράκης, 1918-1923», *Θρακική Επετηρίδα* 9 (1992-94) 19-28], διεκτραγωδοούνται εδώ με ιδιαίτερη ενάργεια.

Το γλωσσικό ιδίωμα των Πομάκων χαρακτηρίζεται, στο δημοσίευσμά μας, *έθνική βουλγαρική γλώσσα τους*. Τον τελευταίο καιρό μάλιστα έχει αποτελέσει επίκεντρο διαφόρων δημοσιεύσεων, που αποσκοπούν στην καταγραφή και μελέτη του [βλ. Μ. Γ. Β α ρ β ο ύ ν η, *Συμβολή...*, ό.π., σ. 25-74· Ρ ι τ β ά ν Κ α ρ α χ ό τ ζ α, *Πομακικο-Ελληνικό Λεξικό* (εκδ. Δ' Σώμα Στρατού), Ξάνθη-Οκτώβριος 1995· Η. Θ ε ο ρ α χ ρ ί δ η, *Πομακο-Ελληνικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1996· του ίδιου, *Ελληνο-Πομακικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1996· του ίδιου, *Γραμματική της πομακικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1996]. Πρόκειται όμως για επίκτητο χαρακτηριστικό, που οριοθετεί τις προσπάθειες εκβουλγαρισμού των Πομάκων, οι οποίες εντάθηκαν μετά το 1344, με την κατάληψη της Φιλιππούπολης και της Στενιμάχου από τον τσάρο Αλέξανδρο, μετά από συμφωνία του με την αυτοκράτειρα του Βυζαντίου Άννα Σαββαδική, που αντιπροσώπευε τον ανήλικο γιο της Ιωάννη Παλαιολόγο, για να χρησιμοποιηθεί εναντίον του Καντακουζηνού. Με παρόμοιες διαδικασίες έχουν αρχίσει σήμερα να επικρατούν τα τουρκικά γλωσσικά στοιχεία στους Πομάκους, μέσω της μειονοτικής εκπαίδευσης την οποία δέχονται (βλ. Α ν τ. Λ ι ά π η *Η υποθρησκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων*, Κομοτηνή 1995) άρα ο χαρακτηρισμός *έθνική μάλλον* δεν ευσταθεί.

Η επ'ανόδός τους στον ισλαμισμό, που επίσης αναφέρεται στο δημοσίευσμά μας, αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια του εξισλαμισμού των Πομάκων, που ξεκίνησε γύρω στο 1512, για να ολοκληρωθεί στα χρόνια του μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Γαβριήλ (1636-1672), ο οποίος δεν επέτυχε να τους αποτρέψει, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν (βλ. Δ. Κ. Β ο γ α σ λ ή, *Φυλετικές και εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, Αθήνα 1954, σ. 27· Η. Π α π α χ ρ ι σ τ ο δ ο ύ λ ο υ, *Οι Πομάκοι*, Αθήνα 1947, σ. 7· Π. Φ ω τ έ α, *Οι Πομάκοι της Δ. Θράκης*, Κομοτηνή 1978, σ. 4).

Η επίθεση του Γιαννόπουλου στους Προτεστάντες είναι βέβαια οξύτατη, και αναφέρεται και στο περίφημο ζήτημα του ραντισμού αντί του βαπτίσματος, που αποτέλεσε ανέκαθεν σημείο τριβής ανάμεσα στα χριστιανικά δόγματα και τονίζεται κατά κόρον σε διάφορες ορθόδοξες κατηχήσεις του 18ου και του 19ου αιώνα· ενδεικτικά αναφέρουμε το έντυπο βιβλίο *Βιβλίον καλού-*

μενον Ραντισμοῦ στηλίτευσις... νῦν δὲ τὸ δεύτερον ἐδόθη εἰς τῆνον εἰς τρί-
 γλωσσον ... δι' ἐπιστασίας καὶ ἐπιμελείας τοῦ πανοσιολογιωτάτου κυρίου Σε-
 ραφεῖμ τοῦ Πισσιδείου ... παρὰ Ἰωάννη Γόττλοπ Ἑμμανουέλ Πρέιτσκοπφ
 1758 ἐν Λευφία τῆς Σαξωνίας [βλ. E. m. L e g r a n d, *Bibliographie Hellenique*
ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dixhuitième
siècle I, Paris 1918, σ. 480-481, αρ. 510 καὶ Θ. Π α π α δ ὀ π ο υ λ ο υ, *Ἑλληνι-*
κὴ Βιβλιογραφία (1466-1800) I. Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ανακατάταξις,
 Ἀθῆναι 1984, σ. 573], που κινεῖται μέσα στα πλαίσια αὐτῆς ακριβῶς τῆς ἀντι-
 θεσης, που ἀναφέρεται ἐδῶ.

Ὅσον ἀφορὰ τὴ μινεῖα στους Σαρακατσάνους, αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς παρεν-
 θετικὴ καὶ ἴσως δε θα ἀξίξει νὰ σχολιαστῆ ἐδῶ. Παρουσιάζει ὡστόσο ἐνδια-
 φέρον, ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη, ἡ πρόθεση τοῦ Γιαννόπουλου νὰ τοὺς συγκρί-
 νει με τοὺς Πομάκους, ἀν καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ σχετικὰ με τὴ θρησκευτι-
 κότητά τοὺς εἶναι υπερβολικὲς καὶ πάντως ὄχι ακριβεῖς (βλ. Γ. Β. Κ α β β α -
 δ ῖ α, *Σαρακατσάνοι. Μία ἐλληνικὴ ποιμενικὴ κοινωνία*, Ἀθῆνα 1991, σ. 337-
 343).

II

Κον Ν. Ι. Γιαννόπουλον,
 Βόλον.

Ἐν Ἀθήναις, 1η Ἀυγούστου 1932.

Ἄγαπητέ κ. Γιαννόπουλε,

Εἶδον εἰς τὴν ἐφημερίδα «*Λαϊκὴν Φωνὴν*» τῆς 21 Ἰουλίου ἐν ἄρθρον σας
 περὶ Πομάκων, κλπ. ὅπερ με ἐλύπησε, διότι βασίζεται ἐπὶ διαφόρων παρεξη-
 γήσεων. Καὶ ἀπεφάσισα, παρ' ὅλας μου τὰς πολλὰς ἀσχολίας, νὰ σὰς
 γράψω πρὸς ἄρσιν τῶν παρεξηγήσεων τούτων.

Καὶ πρῶτον, ὡς πρὸς τὸ Ὀρθόδοξον βάπτισμα [...]

Ἄς ἔλθομεν τῶρα εἰς τοὺς Πομάκους. Δὲν ἀρνείσθε βεβαίως ὅτι ὁ ἐπι-
 χειρηθεὶς βίαιος «ἐκχριστιανισμός» δι' ὀμαδικοῦ βαπτίσματος ἦτο ὄχι ἀπλῶς
 «ἄστοχος», ὡς λέγετε, ἀλλ' ὄλως ἀντίθετος καὶ πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ βαπτί-
 σματος καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐν τούτοις, κατὰ τὴν Ὀρ-
 θόδοξον διδασκαλίαν, τὸ βάπτισμα εἶναι ἀναγέννησις καὶ ἀφοῦ διὰ τοῦ βα-
 πτίσματος ἀναγεννᾶται ἐν νήπιον, χωρὶς νὰ ζητηθῆ καμμία δήλωσις ἢ συ-
 γκατάθεσις ἐκ μέρους του, διατὶ ὄχι καὶ ἓνας ἐνήλικος Πομάκος. Οἱ Βουλ-
 γарοι λοιπὸν ἱερεῖς (οἵτινες εἶναι μὲν σχισματικοί, ὄχι ὁμῶς καὶ δογματικῶς
 αἰρετικοί) ἐνήργησαν κατὰ λογικὸν εἰρμὸν ἰδεῶν τελείως συνεπῆ πρὸς τὴν
 Ὀρθόδοξον ταύτην διδασκαλίαν. Καὶ αὐτὸ ἠθέλησα νὰ ὑπογραμμίσω εἰς τὸ
 ἀρθροῖδιον ἐκεῖνο, τὸ ὅποῖον ἐπεκρίνατε καὶ διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς νὰ
 δείξω ὅτι τὸ βάπτισμα δὲν εἶναι ἀναγέννησις ἀλλ' ἀπλοῦς τύπος, καὶ ὅτι διὰ

νά γίνη τις ἀληθῆς χριστιανὸς χρειάζονται ἄλλα πράγματα —πρέπει πρῶτον νά διδαχθῆ τὴν Χριστιανικὴν πίστιν, ἔπειτα δὲ νά μετανοήσῃ ἀπὸ τὰς ἁμαρτίας του, νά πιστεύσῃ εἰς τὸν Χριστὸν ὡς τὸν μόνον Σωτῆρά του καὶ ἔτσι νά ἀναγεννηθῆ ψυχικῶς ὑπὸ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος.

Ὡς πρὸς τὴν γενομένην προσπάθειαν τῶν Βουλγάρων Εὐαγγελικῶν πρὸς ἐκχριστιανισμὸν τῶν Πομάκων, αὕτη ἐγένετο ἔτη δλόκληρα μετὰ τὴν ἱστορικὴν ἐκείνην ὁμαδικὴν βάπτισιν καὶ τὴν ἐπάνοδον τῶν Πομάκων εἰς τὸν Μωαμεθανισμὸν. Δὲν ἦτο ἀπόπειρα «προσηλυτισμοῦ» Ὁρθόδοξων ἀλλ' ἐκχριστιανισμοῦ ἀνθρώπων ἐντελῶς μὴ Χριστιανῶν —ἐκχριστιανισμοῦ ὁμῶς ὄχι πλέον τυπικοῦ ἀλλ' οὐσιαστικοῦ, διὰ τῆς διδασκαλίας ἐκ τῆς Ἱ. Γραφῆς. Τί τὸ ψεκτὸν εὐρίσκετε εἰς αὐτό; Εἰς ὅσα γράφετε περὶ Καρακατσαναίων συμφωνῶ πλήρως, ὅτι εἶναι ὄνειδος νά ὑπάρχουν τοιοῦτοι πληθυσμοί, κατ' ὄνομα μόνον Χριστιανοί, οὐδὲν δὲ γνωρίζοντες περὶ Χριστοῦ. Τὸ ὄνειδος ὁμῶς αὐτὸ ἀνήκει ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὴν ἐπίσημον καὶ ἰσχυρὰν Ἐκκλησίαν τοῦ κράτους, ἥτις οὐδὲν πράττει ὑπὲρ τῶν πληθυσμῶν ἐκείνων. Τί ἐμποροῦμεν νά κάμωμεν ὑπὲρ αὐτῶν ἡμεῖς οἱ ὀλίγοι Εὐαγγελικοί, οἳτινες δὲν ἔχομεν καλὰ καλὰ ἀρκετοὺς ποιμένας (ἦτοι, ἑφημερίους) διὰ τὰς ὀλίγας καὶ μικρὰς κοινότητάς μας;

Ἔλεος, διατί ἡ μικρόχολος φράσίς σας: «Ἄς ἀπορρίψουν αὐτὸ (τὸ ράντισμα) ὡς περιττὸν καὶ ἄς περιορισθοῦν μόνον εἰς τὸν προσηλυτισμὸν χωρὶς διατυπώσεις»; Ἡμεῖς δὲν θεωροῦμεν τὸ βάπτισμα ὡς περιττὸν, ἀν καὶ τὸ θεωροῦμεν ὡς ἀπλοῦν τύπον. Ἄπ' ἐναντίας ἀπαιτοῦμεν ἀπὸ κάθε μέλος τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας νά ἦναι βεβαπτισμένον, διότι ἔτσι διέταξεν ὁ Χριστός. Καὶ ἀπαιτοῦμεν ἀπὸ κάθε γονέα Εὐαγγελικὸν νά προσάγῃ τὰ τέκνα του πρὸς βάπτισιν, ἵνα τοιοιτοτρόπως τὰ ἀφιερῶνῃ εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὰ εἰσάγῃ εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Χριστοῦ. Ὡς θὰ γνωρίζετε βεβαίως, ἡμεῖς δὲν δεχόμεθα εἰς τὴν Κοινωνίαν (Μετάληψιν) διὰ τὰ μέλη τῶν Εὐαγγελικῶν οἰκογενειῶν, ἀν καὶ ἦναι βαπτισμένα ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνα ἐξ αὐτῶν, ἅτινα ἀφοῦ ἄφ' ἑαυτῶν ζητήσουν νά γίνουν μέλη κοινῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἐξετασθοῦν ὑπὸ τοῦ Πρεσβυτερίου, εἴρεθοῦν ὅτι κατέχουν καλῶς τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ διὰ τῆς ζωῆς των δεῖκνύουν σημεῖα ψυχικῆς ἀναγεννήσεως. Τότε ἐγκρινόμενοι ὑπὸ τοῦ Πρεσβυτερίου οἱ τοιοῦτοι δίδουν δημοσίαν ὁμολογίαν πίστεως καὶ ἔτσι γίνονται δεκτοὶ ὡς τακτικὰ καὶ κοινῶν μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ βεβαπτισμένα τέκνα Εὐαγγελικῶν οἰκογενειῶν θεωροῦνται καὶ αὐτὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Πολιτείαν τὰ τέκνα τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων θεωροῦνται Ἕλληνες καὶ ἀπολαύουν τῆς προστασίας τῆς Πολιτείας. Λέν εἶναι ὁμῶς πολῖται, δὲν ἔχουν οὔτε τὰ δικαιώματα οὔτε τὰ βάρη τοῦ πολίτου, εἰμὶ ἀφοῦ ἐνηλικιωθοῦν καὶ δώσουν τὸν δρκον τοῦ πολίτου. Ἔτσι καὶ παρ' ἡμῖν τὰ βεβαπτισμένα παιδιὰ τῶν Εὐαγγελικῶν οἰκογενειῶν ἀνήκουν μὲν εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν οἰκο-

γένειαν και απολαύουν της στοργής και μερίμνης της 'Εκκλησίας, δέν είναι όμως μέλη κοινωνιά της 'Εκκλησίας, εϊμή αφού έλθουν εις ήλικίαν ώρίμου κρίσεως, ζητήσουν νά γίνουν μέλη, έξετασθουν, εύρεθουν άξια και δώσουν δημοσίαν όμολογίαν πίστεως.

Νομίζω ότι κατόπιν τών άνωτέρω εξηγήσεων θά έννοήσητε καλλίτερον τά όσα έγγραφα περί τών Πομάκων. Σάς τά γράφω ιδιωτικώς και όχι διά του «'Αστέρος της 'Ανατολής», διότι δέν εύρίσκω ότι έχει κανένα λόγον ή πρακτικήν ώφέλειαν νά άνοιξω δημοσιογραφικήν συζήτησιν περί βαπτίσματος, όπερ είναι έν εκ τών επιμάχων θεολογικών ζητημάτων μεταξύ τών διαφόρων Χριστ. 'Εκκλησιών και έπ' αυτού έχυθη ήδη τόση μελάνη εκατέρωθεν, ώστε νά έχη έξαντληθή πλέον τό θέμα.

Μέ ένδιαφέρει όμως πολύ τό ζήτημα τών Καρακατουναίων, όπερ έθίξατε, και θά σάς ήμην ειθνώμων, εάν έχετε ακόμη πρόχειρα τά όσα έπ' αυτού έγράφατε και μου τά έστέλλετε (έπί επιστροφή), διά νά γράψω και έγώ κάτι εις τόν «'Αστέρα».

Έφ' ό και διατελώ

μετά τιμής και άγάπης

Δημ. Μ. Καλαποθάκης

Υ.Γ. Ζητώ συγγνώμην διά τόν χάρτιν έφ' ου έγγραφη ή παρούσα. Αφού τήν έγγραφα, παρατήρησα ότι επί της όπισθίας πλευράς είχαν θέσει πρό καιρού τήν ύπογραφήν μου (διά τās μεταφράσεις άς κάμνω διά τού 'Υπουργείου 'Εξωτερικών). Ηναγκάσθην όθεν νά αβύσω τās ύπογραφάς μου!

[Βόλος, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών, Τόμος Επιστολών Ν. Ι. Γιαννόπουλου, Α 2547, αρ. 42].

Δημ. Καλαποθάκης

Υ.Γ. Ζητώ συγγνώμην διά τόν χάρτιν
έφ' ου έγγραφη ή παρούσα, αφού επί έγγραφα, παρα-
τήρησα ότι επί τής όπισθίας πλευράς είχαν θέσει
πρό καιρού τήν ύπογραφήν μου (διά τās μεταφράσεις
ας κάμνω διά τού 'Υπουργείου 'Εξωτερικών). Ηναγκάσθην
όθεν νά αβύσω τās ύπογραφάς μου!

Αυτόγραφο του Δημ. Καλαποθάκη, στο τέλος της παραπάνω επιστολής.

Σχόλια: Ο Δημήτριος Καλαποθάκης, που υπογράφει την επιστολή μας, είναι γιος του Μιχαήλ Καλαποθάκη (1825-1911), από την Αρεόπολη της Μάνης, του οργανωτή των Ελλήνων Διαμαρτυρομένων. Ο πατέρας του, γιατρός (1848-1853) και θεολόγος (Ν. Υόρκη, Union Theological Seminary), εκπαιδεύτηκε ως πάστορ (1855-1857) και όταν επέστρεψε στην Αθήνα ίδρυσε την *Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία* (1864), όπου εκήρυττε, καθώς και το περιοδικό *Αστήρ της Ανατολής* (1858 κ.ε.), για το οποίο γίνεται πολύς λόγος, τόσο στο κείμενο του Γιαννώπουλου, όσο και στην παραπάνω επιστολή.

Ο γιος του, και συντάκτης της επιστολής μας, απαντά λοιπόν για μια υπόθεση που τη θεωρεί και προσωπική του, αφού αφορά άμεσα και τη μνήμη ή το έργο του πατέρα του, τον οποίο ήδη η Ι. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος είχε καταδικάσει (22 Μαρτίου 1891) ως *ετεροδιδάσκαλο* [βλ. Ι. Κ α ρ - μ ί ρ η, *Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός*, Αθήναι 1937· W. E. S i r o n g, *The Story of the American Board*, Boston 1910, σ. 202· *Αστήρ της Ανατολής* (Ιούνιος 1936) 162-167· Δ. Π ο υ λ η μ έ ν ο υ, *Οι Ορθόδοξοι και οι λεγόμενοι Έλληνες Ευαγγελικοί*, Κέρκυρα 1932· Α. Β α σ ι λ ό π ο υ λ ο υ, «Οι "Ευαγγελικοί" και η προπαγάνδα αυτών εν Ελλάδι», *Εκκλησία* 37 (1960) 16 κ.ε.].

Η επιστολή έχει επίσης έντονα θεολογικό χαρακτήρα. Προβάλλει έντονα τις αντιλήψεις για τον αναγεννητικό ρόλο του βαπτίσματος, στην ορθόδοξη θεολογική παράδοση, οι οποίες έχουν περάσει και στη λαϊκή θρησκευτική συνείδηση και την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά (βλ. Λ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο υ, «Λαϊκές δοξασίες για το βάπτισμα», *Εις μνήμην Κ. Αμάντου*, Αθήνα 1960, σ. 516-521), με τη μορφή των απόψεων που αποδίδουν στο βάπτισμα ακαταμάχητη συγχωρητική δύναμη [Δ. Λ ο υ κ ά τ ο υ, «Λαογραφικά περί τελευταίας ενδείξεις παρά Ιωάννη τω Χρυσοστόμω», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 2 (1940) 36-40 και Μ. Γ. Μ ε ρ α κ λ ή, *Ελληνική Λαογραφία* 2. *Ήθη και έθιμα*, Αθήνα 1986, σ. 28]. Ο όρος *αναγέννησις*, στον οποίο ο Καλαποθάκης χαρακτηριστικά επιμένει, βρίσκεται ακριβώς μέσα στο κλίμα αυτό.

Ο προβληματισμός του πάλι για το νηπιοβαπτισμό απηχεί ένα γενικότερο προβληματισμό της εποχής του, γύρω από ένα ζήτημα που έχει μάλλον λυθεί οριστικά για την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση (βλ. Μ. Γ. Β α ρ - β ο ύ ν η, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*, Αθήνα 1992, σ. 174-176), με καθιέρωση μάλιστα και μιας συνοπτικότερης τελετής, αν το νήπιο κινδυνεύσει, κατά κανόνα ξαφνικά, να πεθάνει αβάπτιστο [πρβλ. Π. Κ ο ν τ ο μ ί χ η, «Το βαπτίσι (βάπτισμα) του παιδιού στη Λευκάδα», *Λαογραφία* 32 (1979-81) 208 κ.ε.].

Θέτει επίσης ο Καλαποθάκης το θεολογικό πρόβλημα της ιστορικής εξέλιξης του μυστηρίου του βαπτίσματος, με την προσθήκη του χρίσματος, αλλά και το ζήτημα του αναβαπτισμού, στην ορθοδοξία, των προερχομένων από άλλα χριστιανικά δόγματα, που κατά το παρελθόν ταλαιπώρησε την ορθό-

δοξη εκκλησία (βλ. ενδεικτικά Β. Σ κ ο υ β α ρ ά, *Στηλιτευτικά κείμενα του ΙΙΙ' αιώνας*, Αθήνα 1962, όπου τα σχετικά με το κίνημα των αναβαπτιστών).

Από την άλλη πλευρά γράφει εκτενώς για την προσπάθεια εκχριστιανισμού των Πομάκων από Βούλγαρους εξασχικούς ιερείς στην αρχή και από Βούλγαρους Ευαγγελικούς κατόπιν, πληροφορώντας μας για μια μάλλον κριφή πτυχή της πρόσφατης ιστορίας τους. Ταυτοχρόνως μας δίνει μια σειρά από πληροφορίες για την οργάνωση και τις συνήθειες των Ελλήνων Ευαγγελικών, τη δομή και τη λατρευτική λειτουργία των κοινοτήτων τους: αξιοσημείωτο, τέλος, είναι ότι ο Καλαποθάκης γράφει για *Καρακατσαναίους* και όχι για *Σαρακατσαναίους*, όρο που χρησιμοποιεί στο άρθρο του ο Γιαννόπουλος.

Σε γενικές γραμμές το άρθρο του Ν. Ι. Γιαννόπουλου και η επιστολή του Δημ. Καλαποθάκη που σχολιάζονται παραπάνω, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την ιστορική πορεία και τις περιπέτειες των Πομάκων της Θράκης, στις αρχές του 20ού αιώνα, αλλά και για την πορεία και την οργάνωση της Ευαγγελικής Εκκλησίας της Ελλάδας. Το υλικό αυτό ενδιαφέρει όχι μόνο το λαογράφο, αλλά και το θεολόγο, τον ιστορικό, τον εθνοαρχαιολόγο και το θρησκευτολόγο, που θα θελήσει να ασχοληθεί με παρόμοια θέματα.

Οι αναφορές του τύπου της εποχής στους Πομάκους είναι τόσο λίγες, ώστε κάθε μια από αυτές να αποτελεί είδηση πολλαπλά εκμεταλλεύσιμη. Η συγκέντρωση και η σχολιασμένη αναδημοσίευση όλων αυτών των ειδήσεων, αποτελεί συμβολή στην έρευνα για τους Πομάκους της Θράκης, καθώς μας δείχνει τη γνώμη που είχαν σχηματίσει γι' αυτούς οι προγενέστεροί μας άνθρωποι και οριοθετεί το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον πληθυσμό αυτό, που στις μέρες μας έχει φτάσει σε μια αξιοσημείωτη και παραγωγική κορύφωση.